

ОСОБИСТІТЬ ЗЛОЧИНЦЯ, ЯКИЙ ВЧИНЯЄ САМОПРАВСТВО: КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

У статті подано кримінологічну характеристику особистості злочинця, який вчиняє самоправство. Проаналізовано дискусії щодо особи злочинця у кримінологічній науці. Підтримано підхід, за яким про особу злочинця (зокрема і при самоправстві) як таку можна говорити лише відносно людини, винної у злочинній діяльності. На основі вивчення кримінальних справ здійснено докладну характеристику соціально-демографічних, морально-психологічних і кримінально-правових ознак особистості злочинця, який вчиняє самоправство.

Ключові слова: кримінологія, особистість злочинця, самоправство, кримінологічна характеристика.

I. Вступ

Проблема особистості злочинця вважається однією з центральних у кримінології. Її складність полягає в тому, що невизначений статус має саме поняття “особистість злочинця”. У кримінологічній науці існує широкий спектр концепцій та підходів до розуміння сутності особистості злочинця, які варіюються в діапазоні від повного заперечення цієї конструкції (окремі представники соціологічної парадигми) до проголошення центральним поняттям всієї кримінології у межах антропологічної парадигми та клінічної школи. Важливість дослідження особи злочинця не викликає сумнівів, оскільки дає змогу дати правильну відповідь на чимало важливих питань кримінологічної теорії та практики. Різні аспекти проблематики особистості злочинця аналізували як українські (І. Даньшин, В. Дрьомін, В. Женунтій, А. Закалюк, А. Зелінський, О. Костенко), так і зарубіжні кримінологи (Г. Аванесов, Ю. Антонян, В. Кудрявцев, Ю. Блувштейн, Н. Кузнєцова). Натомість у вітчизняній кримінології відсутні спеціальні дослідження, присвячені особі злочинця, який вчиняє самоправство, що й визначає актуальність теми статті.

II. Постановка завдання

Метою статті є аналіз кримінологічних даних про особистість злочинця, який вчиняє самоправство, в контексті загального вчення про особу злочинця, а також характеристика соціально-демографічних, морально-психологічних і кримінально-правових ознак особистості злочинця, який вчиняє цей злочин.

III. Результати

Більшість українських кримінологів, слідом за радянськими й російськими, вважають особистість злочинця своєрідним ключем до розуміння сутності злочинності [11, с. 234; 4, с. 44]. Розгорнуту дефініцію особис-

тості злочинця пропонує А. Закалюк, на думку якого, вона являє собою “сукупність соціально-типових ознак, які сформувалися у процесі неблагополучного соціального розвитку особи, відрізняються своєю суспільною неприйнятністю та крайньою формою останньої – суспільною небезпечністю, обумовлюють криміногенну мотивацію та кримінальну активність особи, безпосередньо спричиняють вчинення злочину” [8, с. 239]. Схожі за змістом визначення дають й інші українські вчені [12, с. 37; 7, с. 63; 13, с. 94; 1, с. 77].

Протилежною є позиція із цієї проблеми знаного українського кримінолога В. Дрьоміна, який зазначає, що не можна пов'язувати сутність особи злочинця із самим лише фактом вчинення нею злочину й сам по собі цей факт не може бути єдиною підставою для характеристики сутнісних властивостей особистості. Цей кримінолог також сумнівається у продуктивності пошуку типологічних властивостей, притаманних усім злочинцям, наполягаючи на тому, що методологічно найбільш коректно визначати особистість злочинця як особу, яка вчинила злочин [6, с. 61–64]. Ми ж підтримуємо міркування відомого українського кримінолога А. Зелінського, який вважав, що про особу злочинця можна говорити лише відносно людини, винної у злочинній діяльності, тобто, яка вчинила систему умисних цілеспрямованих дій, передбачених кримінальним законом і спрямованих на реалізацію загального для неї мотиву. В інших випадках потрібно говорити про осіб, які вчинили злочини [9, с. 56]. До нього схожі міркування висловлювали Ю. Блувштейн [3, с. 101] та Г. Резнік [14, с. 29].

Будь-який злочин являє собою складний результат взаємодії якостей особистості й обстановки вчинення злочину. Тому без вивчення властивостей особистості неможливо достатньо повно встановити причини й умови конкретного злочину, з'ясувати меха-

нізм індивідуальної злочинної поведінки, розробити відповідні профілактичні заходи. Повною мірою це стосується й такого злочину, як самоправство (ст. 356 КК України). Вивчення кримінальних справ про самоправство дає змогу дати кримінологічну характеристику особи злочинця. У кримінології зустрічаються різні підходи до структури особистості злочинця. Наприклад, І. Даньшин в її структурі виділяє соціально-демографічні ознаки, особистісно-рольові властивості, соціально-психологічні якості, а також риси моральної і правової свідомості [12, с. 37–39]. А. Закалюк у структурі особи злочинця виділяє аж дев'ять блоків (груп) ознак, зокрема, три з них відображають соціальну характеристику особи злочинця, тобто її особистість; п'ять характеризують біосоціальні ознаки [8, с. 257–262]. Не заглиблюючись у дискусію, зазначимо, що оптимальним видається виділення соціально-демографічних, морально-психологічних і кримінально-правових ознак осіб, які вчинили самоправство. Саме ці ознаки будуть проаналізовані у статті, враховуючи, що знання цих особливостей допомагає зрозуміти причини самоправства й розробити ефективні заходи запобігання цьому злочину.

Соціально-демографічна характеристика. Результати дослідження та вивчення кримінальних справ свідчать, що найбільш суттєве значення для виявлення специфіки особи самоправців мають такі ознаки, як стать, вік, рівень освіти, професія та сімейний стан. Статистичний аналіз соціально-демографічних даних у їх сукупності дає змогу розкрити їх функціональний зв'язок із фактом вчинення злочину. За ознакою статі серед осіб, які вчинили самоправство, 76% становлять чоловіки та 24% – жінки. Характерно, що у жінок, які вчинили цей злочин, переважають не корисливі мотиви (як у чоловіків), а мотиви особистого характеру – неприязнь, помста, бажання відновити справедливість. Серед соціально-демографічних характеристик особистості злочинця важливе місце займає вік, який значною мірою дає змогу оцінити фізичний стан і можливості особи, її потреби й інтереси, цінності. Найчисленішу групу суб'єктів цього злочину становлять особи віком 18–29 років (37%); далі йдуть особи у віці 30–40 років (28%); потім – вікова група 40–50 років (23%). Пенсіонерів серед самоправців 12%. Фактів вчинення самоправства неповнолітніми у вивчених нами справах не було. Як відомо, саме молодь є однією з найбільш криміногенних груп населення [2, с. 25; 5, с. 40–55], тому її переважання серед самоправців не є дивним. Особи старших вікових груп частіше вчиняють самоправство поодинці (в групі – лише 4%), їх мотивація рідше має корисливу спрямованість. Переважає ситуацій-

ний характер цього злочину та бажання помститись.

Одним із ключових показників соціальної характеристики особи є рівень освіти. Освітній рівень особи тісно пов'язаний з формуванням потреб, інтересів, цінностей, мотивів, способів реагування на конкретні життєві ситуації. При цьому слід зазначити, що між тими або іншими формами поведінки людини, включаючи злочинну, та рівнем освіченості й культури прямий (безпосередній) зв'язок відсутній, тобто рівень освіти слугує лише сприятливою або несприятливою умовою морального формування особистості. Матеріали вивчених нами кримінальних справ дають таку картину. Особи, які вчинили самоправство, мають такий освітній рівень: базова загальна середня освіта (4,5%), повна загальна середня освіта (48%), професійно-технічна освіта (25%), незакінчена вища освіта – студенти (4%), повна вища освіта (18,5%). Таким чином, немає явного дисонансу (невідповідності) між рівнем освіти та протиправною поведінкою осіб, які вчиняють самоправство, хоча, безумовно, що серед людей з низьким освітньо-культурним рівнем протиправна поведінка зустрічається дещо частіше. Проте сам по собі рівень освіти не може бути вирішальним чинником, який би зміг запобігти вчиненню особою злочину, оскільки вирішальне значення мають її моральні якості.

Доволі різним є також соціальний статус осіб, які вчинили самоправство. За критерієм зайнятості серед винних у цьому злочині 41% є безробітними й ще 12% становлять пенсіонери. З-поміж працевлаштованих серед цієї категорії осіб переважають підприємці (57%) й робітники (32%), службовців, спеціалістів і посадових осіб – 11%. При цьому більшість робітників зайняті некваліфікованою фізичною працею. За даними вивчених кримінальних справ, серед осіб, що вчинили самоправство, більшість мають сім'ю (59%), з яких 5% перебувають у цивільному шлюбі; питома вага неодружених складає 41%. Це певною мірою підтверджує висновок про те, що у більшості випадків родина грає роль стримувального чинника, який перешкоджає вчиненню злочинів, хоча значення цього чинника не можна перебільшувати.

Морально-психологічна характеристика. Така характеристика розкривається головним чином через ставлення особи до норм моралі та права, через вивчення їхнього способу життя, потреб, інтересів, цінностей. Соціально-психологічні ознаки особи дають змогу встановити причини злочинної поведінки, включаючи широкий спектр внутрішніх позицій особистості та визначають її спрямованість, орієнтацію, стійкість до впливу криміногенних факторів. На формування потреб та інтересів злочинців-самоправців

значний вплив справляють соціально-демографічні ознаки, які при їх негативному поєднанні (зокрема, відсутність родини, безробіття або низькооплачувана робота) можуть зіграти негативну роль у цьому процесі. Морально-психологічній характеристиці частини осіб, які вчинили самоправство, властива наявність антисоціальної настанови, яка полягає у наявності внутрішньої готовності до задоволення своїх потреб (інтересів) будь-якими засобами, включаючи злочинні. Ще в радянський період Н. Корнеєва зазначала, що "суб'єктами самоправства у вагомому числі випадків є особи, які негативно характеризуються, нерідко мають судимості, котрі в силу специфіки психології та асоціальної спрямованості особистості не звертаються до правоохоронних органів за відновленням своїх порушених прав, бажаючи "розібратися" зі своїми боржниками самостійно, порушуючи тим самим встановлений законом порядок" [10, с. 153].

Складовою морально-психологічної характеристики осіб, що вчинили самоправство, є вживання ними спиртних напоїв, наркотичних або психотропних речовин. Так, за даними нашого дослідження, у стані алкогольного сп'яніння вчинено 13% випадків самоправства. Випадків вчинення цього злочину у стані наркотичного або токсичного сп'яніння нами не виявлено. Зміст і соціальна спрямованість мотивів вчинення самоправства є доволі різними. Найпоширенішим мотивом є користь – 60–65% усіх випадків (з урахуванням спірних ситуацій або випадків, коли мотив чітко не встановлено). Зустрічається також мотив іншої особистої зацікавленості некорисливого характеру (17–20%), помста або відновлення справедливості – (10–13%), а також інші мотиви (включаючи хуліганські й пов'язані зі службовою діяльністю) – 3–5%. Характерним є те, що в більшості випадках винні у самоправстві так і не змогли пояснити, чому вони не звернулись до суду або інших органів влади за вирішенням існуючого між ним і потерпілим спору. Факт переважання в мотивації цього злочину корисливого мотиву або іншої особистої зацікавленості не є дивним, оскільки предметом спору найчастіше виступає саме майно або майнові права на певні речі. Також це стосується повернення боргів. В основі помсти як мотиву лежить образа, зміст якої пов'язаний із певними, переважно несправедливими, вчинками потерпілого щодо винного або його близьких.

Доцільно також стисло охарактеризувати кримінологічно значущі особливості ситуації вчинення самоправства. Так, у більшості випадків (76%) самоправство вчинялось у присутності інших осіб, які спостерігали дії злочинця (свідки або потерпілий). Це свідчить про те, що винні в цьому злочині особи часто на-

віть не намагались приховати свої дії, вважаючи їх правомірними (88% випадків). Ця особливість самоправства підтверджується також специфікою часу вчинення цього злочину: вранці та вдень вчиняється 66% випадків самоправства; увечері – 26%, а вночі всього 8%. Аналіз кримінальних справ свідчить про те, що потерпілими внаслідок самоправних дій найчастіше стають знайомі або друзі винного (60% випадків), родичі або співмешканці, включаючи колишніх (18%) і значно рідше – незнайомі особи (7%). В окремих випадках (15%) майнові або інші спори виникали між самоправцем і юридичними особами, яким його протиправні дії заподіявали шкоду. Розмір заподіяної внаслідок самоправства шкоди є досить різним і варіюється в діапазоні від 130 грн до майже 210 тис. грн.

Для повного уявлення про мотивацію та особливості ситуації вчинення самоправства слід зупинитись на предметі спору. Найчастіше ним виступали реальні або уявні права на певне майно: автомобіль (19%), користування нерухомістю – квартирою або житловим будинком (19%), гроші (16%), спори у сфері земельних правовідносин (14%), побутова техніка та/або мобільні телефони (13%), спори щодо встановлення/демонтажу об'єктів або отримання доступу до них (10%), інші речі, включаючи продукти харчування (9%).

Кримінально-правова характеристика. Ознаки кримінально-правового характеру мають як суто юридичне, так і кримінологічне значення, оскільки значною мірою характеризують вчинений злочин та призначене за нього покарання. Серед кримінально-правових ознак засуджених за вчинення самоправства найважливішими є наявність/відсутність сукупності вчинених злочинів; груповий характер вчиненого злочину; визнання/невизнання вини; наявність/відсутність судимості; зміст характеристики на винного; вид і розмір призначеного покарання. Абсолютна більшість випадків самоправства вчиняється однією особою і лише у 19% ці злочини вчинені у групі, що є нижчим, ніж, наприклад, цей показник у злочинах проти власності. В окремих випадках дії винних у самоправстві супроводжуються застосуванням фізичного насильства до потерпілого або погрози його застосування. З вивчених кримінальних справ таких випадків було близько 7%. Невелика кількість винних у самоправстві була засуджена за сукупністю злочинів, переважно із хуліганством та заподіянням тілесних ушкоджень (всього 8%). Щодо визнання вини (а ця ознака має ще й морально-психологічне значення), ситуація є такою: лише 16% засуджених визнали себе винними й розкаялись у вчиненні злочину, 11% – визнали вину частково, але абсолютна більшість – 73% – своєї вини у вчиненні самоправства не визнали. Важливою кримінально-правовою ознакою осіб, що вчинили злочин, є судимість. Серед осіб, які вчи-

нили самоправство, судимість мали 31%, зокрема, в одному випадку в засудженого за самоправство були дві судимості. Чотири особи вчинили самоправство під час іспитового строку (засуджені із застосуванням ст. 75 КК України). За результатами вивчення кримінальних справ, відносно 45% засуджених за самоправство була надана позитивна характеристика з місця роботи та/або проживання; у 22,5% – посередня характеристика; у 24,5% – задовільна й лише у 8% – негативна. Важливе кримінологічне значення має така кримінально-правова ознака, як покарання. В абсолютній більшості випадків винним у вчиненні самоправства в якості покарання був призначений штраф (84%) і лише у 16% випадків – арешт. Виправні роботи як покарання у вивчених нами справах про самоправство не призначались жодного разу.

IV. Висновки

Проблема особистості злочинця є однією з центральних у кримінології, а від її адекватного розуміння залежить правильне вирішення багатьох важливих теоретичних і практичних питань, включаючи механізм індивідуальної злочинної поведінки та розробка заходів попередження злочину. Обґрунтованим видається підхід, за яким про особу злочинця (зокрема і при самоправстві) можна говорити лише відносно людини, винної у злочинній діяльності, тобто яка вчинила систему умисних цілеспрямованих дій, спрямованих на реалізацію загального для неї мотиву. В інших випадках йдеться про осіб, які вчинили злочин.

Найбільше кримінологічне значення має аналіз соціально-демографічних, морально-психологічних, кримінально-правових ознак особистості злочинця, який вчинив самоправство. Серед самоправців переважають чоловіки (76%). Найчисленнішу групу суб'єктів цього злочину становлять особи віком 18–29 років (37%); далі йдуть особи у віці 30–40 років (28%); потім – вікова група 40–50 років (23%); пенсіонери складають 12%. Особи, які вчинили самоправство, мають певний освітній рівень: базова загальна середня освіта (4,5%), повна загальна середня освіта (48%), професійно-технічна освіта (25%), незакінчена вища освіта – студенти (4%), повна вища освіта (18,5%). За критерієм зайнятості серед винних у цьому злочині 41% є безробітними й ще 12% становлять пенсіонери, а серед працевлаштованих переважають підприємці (57%) та робітники (32%), службовців, спеціалістів та посадових осіб – 11%. Більшість винних у самоправстві мають сім'ю (59%), з яких 5% перебувають у цивільному шлюбі; питома вага неодружених – 41%.

Морально-психологічна характеристика. У стані алкогольного сп'яніння вчинено 13% випадків самоправства. Найпоширенішим мотивом цього злочину є користь – 60–65%.

Зустрічається також мотив “іншої особистої зацікавленості некорисливого характеру” (17–20%), помста або відновлення справедливості (10–13%), а також інші мотиви (включаючи хуліганські й пов'язані зі службовою діяльністю) – 3–5%.

Кримінологічна ситуація вчинення самоправства. У більшості випадків (76%) самоправство вчинялось у присутності інших осіб, які спостерігали дії злочинця (свідки або потерпілий). Винні у самоправстві особи переважно вважають свої дії правомірними (88% випадків). Вранці та вдень вчиняється 66% випадків самоправства; увечері – 26%, а вночі всього 8%. Аналіз кримінальних справ свідчить про те, що потерпілими внаслідок самоправних дій найчастіше стають знайомі або друзі винного (60% випадків), родичі або співмешканці, включаючи колишніх (18%) і значно рідше – незнайомі особи (7%). В окремих випадках (15%) майнові або інші спори виникали між самоправцем і юридичними особами.

Кримінально-правова характеристика. У 19% цей злочин вчиняється у групі. В окремих випадках дії винних у самоправстві супроводжуються застосуванням фізичного насильства до потерпілого або погрози його застосування (7%). Лише 16% засуджених визнали себе винними і розкались у вчиненні злочину, 11% – визнали вину частково, але абсолютна більшість – 73% – своєї вини у вчиненні самоправства не визнали. Серед осіб, які вчинили самоправство, судимість мали 31%. Чотири особи вчинили самоправство під час іспитового строку (засуджені із застосуванням ст. 75 КК України). За результатами вивчення кримінальних справ, відносно 45% засуджених за самоправство була надана позитивна характеристика з місця роботи та/або проживання; у 22,5% – посередня характеристика; у 24,5% – задовільна й лише у 8% – негативна. В абсолютній більшості випадків винним у вчиненні самоправства в якості покарання був призначений штраф (84%) і лише у 16% випадків – арешт. Виправні роботи як покарання у вивчених справах про самоправство не призначались жодного разу.

Список використаної літератури

1. Александров Ю.В. Кримінологія: курс лекцій / Ю.В. Александров, А.П. Гель, Г.С. Семаков. – К. : МАУП, 2002. – 296 с.
2. Антонян Ю.М. Личность преступника / Ю.М. Антонян, В.Н. Кудрявцев, В.Е. Эминов. – СПб. : Изд-во: “Юридический центр Пресс”, 2004. – 366 с.
3. Блувштейн Ю.Д. Понятие личности преступника / Ю.Д. Блувштейн // Советское гос-во и право. – 1979. – № 8. – С. 97–102.
4. Даньшин И.Н. Введение в криминалистическую науку / И.Н. Даньшин. – Х. : Право, 1998. – 144 с.

5. Денисов С.Ф. Детермінанти злочинності і моделі кримінологічної превенції злочинів молоді: монографія / С.Ф. Денисов. – Запоріжжя: Вид-во КПУ, 2010. – 396 с.
6. Дремін В.Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества / В.Н. Дремін. – О.: Юридическая литература, 2009. – 613 с.
7. Женунтій В.І. Поняття особистості злочинця в теорії вітчизняної кримінології / В.І. Женунтій // Держава та регіони. Серія: Право. – 2009. – № 2. – С. 61–65.
8. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3 кн.: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки / А.П. Закалюк. – К.: Ін юре, 2007. – Кн. 1. – 424 с.
9. Зелинский А.Ф. Криминология: учеб. пособ. / А.Ф. Зелинский. – Х.: Рубикон, 2000. – 240 с.
10. Корнеева Н.А. Некоторые вопросы отграничения похищений личной собственности граждан от сходных составов преступлений / Н.А. Корнеева // Актуальные проблемы применения уголовного законодательства в деятельности органов внутренних дел. – М.: Академия МВД СССР, 1987. – С. 150–164.
11. Криминология: учебник для ВУЗов / [под ред. Г.А. Аванесова]. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2010. – 480 с.
12. Криминологія: загальна та особлива частини: підручник / І.М. Даньшин, В.В. Голіна, М.Ю. Валуйська та ін.; [за заг. ред. В.В. Голіни]. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Х.: Право, 2009. – 288 с.
13. Курс кримінології: загальна частина: підруч.: У 2 кн. / О.М. Джужа, П.П. Михайленко, О.Г. Кулик та ін.; [за заг. ред. О.М. Джужа]. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 352 с.
14. Резник Г.М. Криминологическая профилактика и социальное планирование / Г.М. Резник // Вопросы борьбы с преступностью. – № 31. – М.: Юрид. лит., 1979. – С. 17–30.

Стаття надійшла до редакції 11.11.2013.

Бульба А.Н. Личность преступника, совершающего самоуправство: криминологическая характеристика

В статье дана общая характеристика криминологом личности преступника, совершающего самоуправство. Проанализированы дискуссии относительно личности преступника в криминологической науке. Поддержан подход, согласно которому о личности преступника (в частности и при самоуправстве) можно говорить лишь относительно человека, виновного в преступной деятельности. На основе изучения уголовных дел дана подробная характеристика социально-демографических, морально-психологических и уголовно-правовых признаков личности самоуправца.

Ключевые слова: криминология, личность преступника, самоуправство, криминологическая характеристика.

Bulba A. Personality criminal who commits arbitrariness: criminological characteristics

This paper addresses the problem of the offender as one of the key in criminology. It is emphasized that an adequate understanding of its correct decision depends on many important theoretical and practical issues, including the mechanism of individual criminal behavior and the development of measures to prevent crime. Fully concerned arbitrariness. Analyzed discussion on the concept and nature of the offender in criminological science. A justified given approach, for which a perpetrator can only speak concerning a person is guilty of criminal activity. In other cases, it is about people who have committed a crime.

The most important criminological analysis of socio-demographic, moral and psychological, criminal evidence offender who committed arbitrariness. Among samopravtsiv dominated by men (76%). The largest group of subjects of the crime are persons aged 18–29 years (37%), followed by persons aged 30–40 years (28%), followed – 40–50 years (23%), seniors make up 12%. Persons who have committed arbitrariness, have the following educational levels: basic secondary education (4,5%), complete general secondary education (48%), vocational education (25%), incomplete higher education - students (4%) University degree (18,5%). In terms of employment among those responsible for this crime 41% are unemployed and 12% are retired. Most guilty of arbitrariness with family (59%), of which 5% are cohabiting, unmarried proportion – 41%. In intoxicated committed 13% of arbitrariness. The most common motive for this crime is a benefit – 60–65%. Also found the motif of “other personal interest” (17-20%), revenge or justice – (10–13%). In 19% of the crime committed by the group. Only 16% of the prisoners pleaded guilty and repent of having committed an offense, 11% – partially admitted guilt, and 73% did not admit his guilt. Among the perpetrators of arbitrariness, had a record 31%. In most cases guilty of arbitrariness as punishment was prescribed penalty (84%) and only 16% of cases – arrest.

Key words: criminology, criminal personality, arbitrariness, criminological characteristics.